

RITUÁLY V SYSTÉME TERAPEUTICKEJ KOMUNITY

Albín ŠKOVIERA⁵⁶

ABSTRAKT

Príspevok poskytuje základné informácie o možnosti uplatňovania rituálov v prevýchovnom zariadení v systéme terapeutickkej komunity. Vymenúva základné zložky rituálov, ich prepojenie na symbol i rituálnu pieseň. Osobitne popisuje niektoré rituály, ktoré v prevýchovnom zariadení realizoval. V závere príspevku sa autor zaoberá procesom tvorby rituálov.

KLúčové slová: Rituál. Terapeutická komunita. Symbol. Rituálna pieseň.

ABSTRACT

The contribution offers basic information on possible use of rituals in a re-education centre in a therapeutic community system. It specifies the essential parts of rituals, their connection to symbols and ritual songs. Several rituals are described in particular on the basis of a personal experience the author had in a re-education centre. In conclusion the author describes the process of creating rituals.

Keywords: Ritual. Therapeutic community. Symbol. Ritual song.

Úvod

Terapeutická komunita sa vníma spravidla v dvoch významových úrovniach:

- v širšom význame ide o ucelený organizačný systém v práci inštitúcie a filozofiu práce celej inštitúcie (psychiatrie, resocializačného či prevýchovného zariadenia),
- v užšom význame ide o pravidelne sa opakujúce demokraticky poňaté a terapeuticky vedené spoločné zhromaždenie všetkých prijatých či umiestnených jednotlivcov a v ten deň prítomných odborných pracovníkov zariadenia, ktorí sa priamo podieľajú na práci s deťmi (pacientmi, klientmi). (Škoviera, 2018) Chápeme ju ako určitý spôsob alebo metódu liečenia (jednu zo skupinových terapeutických metód), ktorá využíva dynamický kontext spoločne žijúcich osôb a využíva modelovú situáciu malej spoločenskej skupiny pre projekciu aj korekciu maladaptívnych stereotypov správania, prípadne aj na nácvik nových foriem správania. (Csáderová, 2007)

Ašpiráciou terapeutickkej komunity je teda vytvorenie spoločenstva, ktoré má nielen liečebný potenciál, ale aj efekt. Programovou náplňou terapeutickkej komunity je spoločné riešenie reálneho „prevádzkového“ fungovania samotných účastníkov a riešenie spoločných najmä aktuálnych problémov života personálu a klientov.

Pôvodne bol tento terapeutický systém viazaný v zahraničí i bývalom Československu predovšetkým na psychiatrické zariadenia. (napr. M. Jones v Birminghame vo Veľkej Británii, manželia F. a J. Knoblochovci v Prahe Na Hřebenkách a Lobči, S. Kratochvíl v Kroměříži s neurotickými pacientmi, J. Skála v Prahe u Apolináře pri liečbe závislosti na alkohole). Existoval však aj rad zahraničných inšpirácií, ktoré boli spojené s terapeutickou komunitou a terapeutickou výchovou mimo psychiatrických liečební. Medzi priekopníkov patrili napr. pedagógovia H. Lane a H. Bridge, ktorí budovali takýto systém

⁵⁶ Katolícka univerzita v Ružomberku, Pedagogická fakulta, Katedra pedagogiky a špeciálnej pedagogiky, Hrabovská cesta 1, Ružomberok

v prevýchovných zariadeniach (Kalina, 2008), ale i J. Korczak či A. S. Makarenko. V školskom prostredí hovorí o potrebe rituálov napr. J. Szewczyk (2002).

Na Slovensku a v Česku sa o implementáciu komunitného systému do špeciálnych výchovných zariadení (prevýchovných zariadení) začiatkom osemdesiatych rokov minulého storočia zaslúžili najmä J. Štúrová, J. Kožnar a S. Hubálek.

Vytváranie liečebného spoločenstva

Skutočné spoločenstvo je postavené na prelínaní sa šiestich „životodarných“ prúdov: **prijatie – zdieľanie – participatívne partnerstvo – bezpečie – zažitie úspechu – rast** (Škoviera, 2018). Podstatou liečebného spoločenstva je, že všetkých týchto šesť prúdov je spojených s hodnotou nemoci či istej „nedostatočnosti“ a smerujú k hodnote zdravia. Nemoc i zdravie tu však chápeme oveľa širšie ako ho zvykne často chápať medicína.

- **Prijatie** je dôležitý signál o tom, že je jednotlivec v skupine skutočne vítaný, že k nemu máme úctu a rešpektujeme ho. Znamená to, že vnímame a sme na jeho „človečenstvo“ citliví. Je to čosi viac, ako „len“ jeho akceptácia.
- **Zdieľanie** (otvorenosť) je nielen ochota „otvoriť svoj problém“ a zo strany ostatných jeho prijímanie so značnou dávkou pochopenia, ale aj podieľanie sa (vyslovením otázok, pocitov, vlastnej životnej skúsenosti či paralely ap.) na objasňovaní a riešení problémov niekoho iného.
- **Participatívne partnerstvo** je nielen spoluúčasťou, ale aj spoluprácou. Preto hovoríme o participácii. Je to obojstranný proces, ktorý prebieha medzi prijímaným a prijímajúcimi. Je to nielen aktívna angažovanosť jednotlivca v prospech celku, ale aj základný postoj jednotlivca, že mi na celku záleží. Je to angažovanosť, kde jednotlivec spolupracuje na tom, aby bol prijatý.
- **Bezpečie** je prežívanie postavené na dôvere, úcte, spoľahlivosti, na istote, na tom, že nie je v spoločenstve žiadny jeho člen ani zásadne ohrozený, ani ohrozujúci. Je súčasťou naplňania jednej zo základných potrieb - potreby istoty.
- **Zážitok úspechu** je dôležitou osobnou skúsenosťou, je dôležitý nielen z hľadiska nášho prežívania, ale aj z hľadiska budovania pozitívneho sebaobrazu, vlastnej otvorenej pozitívnej budúcnosti a z hľadiska identifikácia s tou skupinou/ spoločenstvom, kde takýto úspech zažívame.
- **Rast** (rozvoj) je proces, v ktorom je obsiahnutá kombinácia toho, čo jednotlivec zažíva, skutočne prijme a pochopí a toho, ako sa to premieta do jeho osobnostných zmien a sociálneho správania.

Ak hovoríme o terapeutickej komunite ako vzťahovom rámci, znamená to, že neexistuje v zariadení, resp. na pracovisku skupina (subsystém), ktorá by mohla byť mimo celého systému, nie je možné, aby ktokoľvek ako jednotlivec fungoval dlhodobo mimo subsystému a teda i celého systému. Fungovanie/ nefungovanie akéhokoľvek subsystému ovplyvňuje jednak fungovanie systému ako celku, jednak je spojené s funkčnosťou/ nefunkčnosťou pravidiel a metódami jeho spôsobmi koordinácie a riadenia. Vzťahy medzi subsystémami a medzi jednotlivcami sú skôr partnerské, nie konkurenčné a istá hierarchia je daná viacej mierou zodpovednosti, ako funkčne stanovenou hierarchiou,

Vyššia miera zodpovednosti sa očakáva od profesionálov pomáhajúcich profesií, ktorí sú v priamom styku s deťmi, trávajú s nimi najviac času a mali by ich teda aj najlepšie poznať.

Budovanie liečebného spoločenstva je mimoriadne zložitý problém. Začína filozofiou práce vedúceho pracovníka, cieľovým výberom personálu i získavaním personálu pre predostretú

víziu, dlhodobou drobnou prácou s personálom. V realizácii je spojené s presvedčením i presvedčivosťou personálu, ktorými dokáže osloviť pacientov či účastníkov. Jednou z ciest budovania liečebného spoločenstva sú rituály (Valenta, 2011). Pominieme ich magickú a kultúrno-antropologickú bázu i rôzne teórie, ktoré s rituálmi súvisia. V tomto príspevku vnímame rituály najmä v rovine saturovania našich potrieb, potrieb frekventantov i liečebných cieľov. Rituály sa môžu realizovať na úrovni terapeutickej skupiny, na úrovni komunitného stretnutia, alebo na úrovni inej organizačnej jednotky skladajúcej sa z viacerých jednotlivcov (napr. školská trieda).

Štruktúra rituálu a jeho zložky

Súčasťou rituálov sú základné zložky, tými sú: vnútorný zmysel (ideový zámer), scenár rituálu, rituálne roly (rozdelenie rol v rituáli) a symbol. „Pomocnými“ zložkami sú: kostýmy, hudba, špecifický jazyk ap. Aj v systéme terapeutickej komunity sa stretávame vo vzťahu k jednotlivcom i skupine s dvoma typmi rituálov: **cyklickými**, ktoré sa spravidla pravidelne opakujú, a **iniciačnými**, ktoré sú „vývinovým prechodom“ jednotlivca z jedného „levelu“ do „levelu“ vyššieho.

Pre konkrétnu skupinu účastníkov má rituál aj prvok nevšednosti, či sviatočnosti. Predstavme si napr. cirkevný svadobný rituál. Je tu vopred daný presný scenár, ktorý je v jednotlivých cirkvách špecifický. Je tu rad diferencovaných rolí: sobášiaci kňaz alebo osoba, jeho miništranti, kostolník, pár snúbencov a ich svedkovia, svadobní hostia. Používajú sa symboly: kríž, manželský sľub, prstene, vo východnom obrade i korunky, myrtové vetvičky, symbolom je i novomanželský bozk. Sobášiaci kňaz, snúbenci i svadobní hostia a diváci sa líšia kostýmami i priestorom, v ktorom sa môžu pohybovať. Znie tu spravidla Mendelssohnov Svadobný pochod.

Ešte aj svadobná hostina má rituálny charakter. Svadobný rituál je vlastne prechodovým iniciačným rituálom (zo stavu snúbencov do stavu manželov) a súčasne i rituálom pasovania. Snúbenci prestávajú byť už tým, čím boli. Postúpili o stupienok vyššie.

Rituály sú prostriedkom najmä na:

- a) „sebadefinovania“ skupiny, odlíšenia „my“ a „oni“,
- b) posilňovania identity jednotlivca so skupinou,
- c) posilňovania skupinovej kohézie,
- d) posilňovania pozitívne emocionálne prežívanej skupinovej príslušnosti.

Súčasťou rituálov sú aj symboly. Symboly môžu byť dvojaké (Škoviera, 2004):

- **Materiálne** - ide napr. o akési „rituálne rekvizity“ alebo „rituálne kostýmy“ –diplom, kvet, bodliak, prívesok, prsteň, jablko, kráľovské či promočné insignie, skautská šatka, klobúk, rovnošata a pod.
- **Nemateriálne** - ide napr. o pozdrav (špeciálny alebo tajný), niektoré symbolické úkony (státie „v pozore“, pokľaknutie, sklonenie hlavy, pohladenie, bozk), ale najmä o názov skupiny, skupinové pravidlá (normy) skupinovú hymnu a do istej miery aj skupinový znak (erb). Paralela so štátnym znakom, názvom štátu, ústavou štátu a štátnou hymnou je zrejmä.

Skupinové a komunitné rituály

Medzi základné rituály, ktoré sme v prevýchovnom zariadení v komunitnej praxi využívali (a dodnes sa využívajú) sú: rituál privítania, rituál zoznamovania sa, rituál blahoželaní,

rituál oceňovania a pasovania, rituál spoločného jedla, rozlúčkový rituál. Uvedieme niekoľko príkladov rituálov zo skupinovej a komunitnej praxe.

- **Skupinová misa.** Ide o ritualizovanú techniku spojenú so „vstupom“ členov skupiny do spoločenstva, ktorú využívame vo víkendovej skupinovej práci s rodičmi. Technika má dve základné časti. Prvá časť je spojená so začiatkom úvodnej rodičovskej skupiny, druhá so záverom záverečnej rodičovskej skupiny.
 - a) V prvej časti dáme najprv do stredu kruhu prázdnu misu. Potom postupne každý člen rodičovskej skupiny vrátane terapeutov dostane papierik, na ktorý napíše svoje meno. Následne jeden po druhom vstane, povie svoje meno a tri charakteristiky, ktoré považuje za dôležité (napr. *Som Peter, som druhýkrát ženatý, mám tri deti a som vášnivý televízny divák športových prenosov*), svoj lístok zloží a vloží do pripravenej misy. Dôležité je poňať aktivitu ako rituál (vstať, prejsť k miske, zložiť papierik, vložiť). Spoločná misa je symbolom spoločenstva, do ktorého vstupujeme tak, že sa postupne odkrývame a z neznámeho človeka sa stávame známym. Po vložení posledného lístka terapeut vezme misku s lístkami a odloží ju na viditeľné miesto.
 - b) Druhá časť techniky má svoje miesto ako úplný záver poslednej rodičovskej skupiny. Terapeut „rituálne“ vezme misku z miesta, kde bola uložená a vkladá ju do stredu kruhu. Jednotliví členovia skupiny postupne prídu k miske, vyberú si z nej lístok s menom niekoho zo skupiny. Postavia sa pred neho a povedia mu nejaké ocenenie, vyjadrí obdiv, vďaka ap. V prípade, že si vyberú svoj lístok, vrátia ho späť do misy a vyberú si ďalší. Rituál vytvára mosty medzi jednotlivými členmi. Po jeho ukončení poďakujeme rodičom a rozídeme sa.
- **Uvítací a rozlúčkový rituál.** Prijatie nového člena a prejavenie spolupatričnosti s členom odchádzajúcim sú nielen prejavom kultúrnosti, ale majú svoj výchovný i terapeutický dopad jednak pre konkrétneho jednotlivca, jednak pre ostatných členov skupiny. Môžu sa realizovať na komunitnej i skupinovej úrovni. Je vhodné, keď sú tieto rituály spojené s rituálnou piesňou a symbolickým darčekom. Pri Uvítacom rituáli sme sa stretli medzi iným s mravčekom i včielkou ako symbolmi pracovitosti, ešte nerozkvitnutou kvetinou ako symbolom vízie „rozkvitnutia“; pri rozlúčke zasa napr. so šľastenkou, t.j. látkovým srdiečkom, obrázkom s podpisom zvyšných členov skupiny, s obálkou plnou želatíny. Variáciou týchto rituálov je aj rituálne zvitanie sa a odchádzanie, ktoré nie je spojené s prijatím do skupiny a odchodom zo skupiny, ale s prerušením spoločného „zdieľania“ (napr. odchod na víkend, návrat po prázdninách).
- **Rituál oceňovania a pasovania.** Ide o pestrú paletu nielen toho, čo sa oceňuje, ale i foriém, ako sa oceňuje.
 - a) Oceňovanie, ktoré má rituálnu podobu má oveľa viac pozitívnych efektov, ako pochvala „len tak, medzi rečou“. Malo by byť vždy menovité, spojené minimálne s morálnym ocenením – potleskom. Súčasťou niektorých ocenení môže byť symbolická drobnosť (napr. loptička sympatie, hračka, kvet), resp. diplom. V terapeutickej skupine sme mali napr. ako rituál oceňovania „riadiateľský cukrík“, ktorý dostalo na základe verejného hodnotenia to dieťa, ktoré bolo v ten deň pre skupinovú prácu najprínosnejšie. V Liečebno-výchovnom sanatóriu v Bratislave na Kramároch bolo týždenným komunitným ocenením sedenie v kresle počas komunitných stretnutí.
 - b) Osobitnou formou ocenenia je tzv. pasovanie. Ide o slávnostný prechod z nižšieho resp. základného stupňa do stupňa vyššieho. Nie je to ocenenie jednotlivcej aktivity, ale dlhodobého osobnostného rastu v oblasti sebaregulácie, aktivity a prosociálneho správania. Býva spojené s odovzdaním preukazu, dekrétu či predmetu symbolického charakteru a poskytnutím výhod. Je to skôr komunitný ako skupinový rituál.

Ilustratívnym je príklad z Detského domova so školou v Ostrave – Kunčiciach. Dieťa tam prechádza štyrmi úrovňami, ktoré reflektujú sebareguláciu a správanie dieťaťa. Najnižším stupňom je učeň, nasledujúcim je tovariš, tretím stupňom je páža a najvyšším stupňom je rytier z Kunčíc.

- **Rituál blahoželanie k sviatku.** Môže mať skupinovú i komunitnú podobu. Najmä v skupine by mal byť výrazne osobný. Je vhodné ho spojiť so spievaním rituálnej piesne a symbolickým darčekom. Tento rituál by mal zahŕňať nielen vychovávaných, ale oslávencami majú byť aj príslušní odborní pracovníci.
- **Rituál spoločného jedla.** Spoločenstvo jedla je základným životným rituálom. Je ním napr. už dojčenie. (Klímová, 1986) Rituál spoločného jedla je vhodný najmä pre skupinové stretnutie. Môže byť ponímaný širšie, od prípravy spoločného pokrmu až po upratovanie stola (ak ide o špecifické, napr. vianočné stolovanie, ale aj užšie, s viazanosťou na situáciu spoločného stolovania. Zahŕňa v sebe rozsadenie účastníkov, „obsluhu“ (rozdávania tanierov, príborov, naberanie jedla atď.), ale aj spoločné rituálne začatie (napr. želanie dobrej chuti, rituálna pieseň, modlitba) i skončenie jedla. Najmä v inštitucionálnych podmienkach by to mal byť každodenný rituál.

Proces vytvárania rituálov a symbolov

V skupine, s ktorou terapeuticky či výchovne pracujeme, sme to my, ktorí vytvárame a regulujeme podmienky. Od ich iniciovania až po viac či menej konsenzuálne prijatie. Nemalo by to však znamenať, že rituály aj priamo vytvárame. Sme len aktívnou súčasťou tohto mechanizmu. Znamená to, že „nevnucujeme“ svoju koncepciu rituálu, hoci by sme presvedčení o jej kvalite.

Nielen používanie, ale aj samotná tvorba rituálov je súčasťou procesu identifikácie so skupinou. Skupinová práca – autorstvo na erbe či rituáloch je transformáciou „ja“ dieťaťa na jeho „my“ a v otvorenej skupine aj kúskom jeho individuálnej histórie v histórii skupiny.

Je dôležité, aby išlo pri tvorbe buď o skutočnú skupinovú prácu (nie len formálnu asistenciu zvyšku skupiny pri expanzívnej aktivite jednotlivca) alebo alternatívne ponuky jednotlivcov smerujúce ku „konsenzuálnemu tvaru“, teda tvaru vychádzajúcemu zo spoločnej (minimálne väčšinovej) dohody. Či už ide napr. o rituál blahoželania k sviatku, skupinový erb alebo skupinovú hymnu. Pri vytváraní nového rituálu môžeme voliť viaceré prístupy a čerpať z rozličných zdrojov. Najčastejšie ide o:

- Prebranie rituálu -rituál, ktorý sa uplatňuje inde, preberieme v celkom nezmenenej alebo málo transformovanej podobe.
- Transformovanie rituálu –časť rituálu preberieme, ale upravíme pre vlastné podmienky.
- Prístup na základe analógie (paralely) – podľa schémy známeho rituálu vytvárame rituál vlastný.
- Eklektické spojenie rozličných prvkov –čerpáme z viacerých rituálov a voľne, bez jasnejšej koncepcie prvky spájame.
- Syntézu rozličných prvkov - čerpáme z viacerých rituálov a s jasnou koncepciou ich spájame.
- Cielené „stvorenie“ pôvodného rituálu – tu je inšpirácia inými rituálmi veľmi voľná až nečitateľná, rituál je originálnym autorským dielom.
- Spontánne vytvorenie rituálu – na rozdiel od všetkých predchádzajúcich tu nevzniká rituál zámerne, ale ako spontánna časť nejakej dôležitej aktivity či dôležitého javu. (Škoviera, 2003)

To, či sa rituál vžije, závisí od celého radu súvislostí a okolností. Naša predstava o „kvalite“ je len jednou z nich. Dôležité je, ako ho prijme samotná skupina, ale i to, ako je akceptovaný „hostami“ zvonka. Ak rituál neosloví terapeutickú skupinu alebo komunitu, vyprázdňuje sa, stáva sa postupne prázdny ritualizmom – „odumretým“ rituálom.

Na jednej strane aj pri tvorbe rituálov a symbolov platí, že kladieme oveľa väčší dôraz na proces tvorby ako na to, aký je výsledný tvar, na druhej strane práve výsledný tvar, teda tvár rituálu, sa premieta do skupinovej kohézie, aj on je dôležitým prvkom vytvárania liečebného spoločenstva.

Rituály sú síce predovšetkým „vnútornou záležitosťou“ tej - ktorej skupiny, nie sú teda inscenovaným predstavením pre neparticipujúcich divákov, pritom však nie sú zďaleka vždy iba interným posolstvom, sú posolstvom, ktoré smeruje aj na verejnosť.

Záver

Začleňovanie rituálnych prvkov a rituálov je v terapeutickej skupinovej práci zásadnou otázkou. Zahŕňajú totiž v sebe prvok stability i variácie, teda sú istou paralelou k procesu, ktorý by mal prebehnúť aj u klienta (pacienta, dieťaťa ap.). Ak neinicujeme vytváranie rituálov my ako odborný personál, môže sa nám stať, že skupina si vytvorí svoje rituály, ktoré môžu mať aj patologický obsah (uvítanie nováčika „dekou“). Jedným z pozitív „oficiálnych“ rituálov je teda aj to, že sa zužuje priestor pre rituály patologické. Participácia na vytváraní rituálov je celkom iste nielen tvorivým dobrodružstvom a výzvou, ale je aj prejavom našej profesionality.

Zoznam použitých bibliografických odkazov

- CSADEROVÁ, A. Komunitný systém ako jedna z foriem inštitucionálnej výchovy. In *Deti s poruchami správania a hyperaktívny problémami v ambulantnej a inštitucionalizovanej starostlivosti*. Bratislava: LVS Bratislava. 2007. s. 40 – 44. Bez ISBN.
- KLÍMOVÁ, H. *Podíl rituálu na proměně člověka a jeho společenství*. Trenčín, 1986. Prednáška. Nestránkovaný samizdatový záznam.
- KALINA, K. *Terapeutická komunita*. Praha: Grada Publishing a.s., 2008. ISBN 80-2472-449-2
- SZEWZYK, J. *Szkolne obrzedy i rytuały w kontekście mityczne podróży bohatera*. Kraków: Impuls. 2002 ISBN 83-7308-171-2
- ŠKOVIERA, A. Rituály a symboly vo výchove ako súčasť skupinovej identifikácie a skupinovej kohézie. Bratislava. In: *Prevenia*, 2003, č. 3, s.45-49. ISSN 1336-3689
- ŠKOVIERA, A. *Slávnosti – rituály – tradície a výchova*. Bratislava: MPC. 2004. ISBN 80-7164-374-2
- ŠKOVIERA, A. *Terapeutická komunita v špeciálnych výchovných zariadeniach*. Rukopis, 2018.
- VALENTA, M. *Dramaterapie*. Praha: Grada Publishing a.s., 2011. ISBN 978-80-2473-851-2